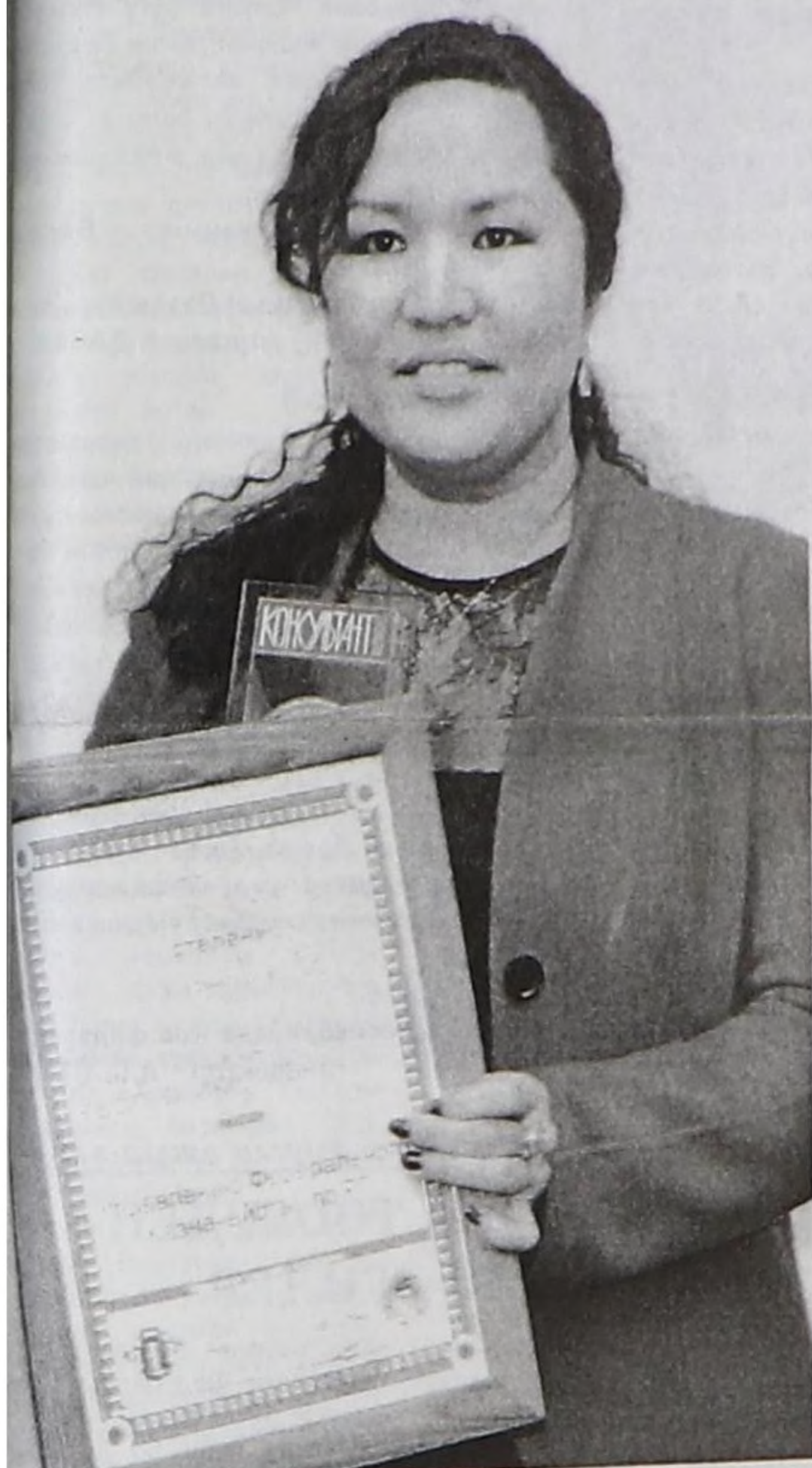

ХӨЙ-НИИТИНИНҢ ДЕМИНДЕ

лазы-биле турум байдалда. Ол
ышкаш 1993 чылдың октябрь
21-де Тываның Конституциязы
база хүлээп алдынган болгай.
Бо байырлал бистиң хөй нацио-
нал чонувустуң каттыжылгазы-
ның база бир демдээ апарган.
Силерге, Россияның Конститу-
циязының хүнү-биле байыр че-
дирип тура, аас-кежикти, чаагай
чорукту, тайбыңны күзедим.

ТР-ниң Дээди Хуралының
(парламентизиниң) «Чаңгыс
демниң Россия» фракциязының
удуртукчузу Виктор Глухов, кол
федералдыг инспектор Сергей
Попов байыр чедирген. ТР-ниң
Конституция судунуң даргазы
Аяс Саая «Күрүнениң болгаш
ниитилелдиң амыдыралында
Россия Федерациязының Кон-
ституциязы» деп темага илет-
келди чыылганнарга кылган.

Тыва Республиканың Дээди
Совединиң Даргазы (1993 чыл-
да), Россияның Конституциязын
ажылдап кылганнарның бирээ-
зи, өөредилге болгаш эртем
сайыды Каадыр-оол Бичелдей-
ниң чугаалааны-биле алырга,
Россияның Конституциязын,
шынап-ла, аажок нарын бай-
далдарда хүлээп алган. Чурт-
туң салым-чолунуң дугайында
ынчан кым-даа тодаргай чугаа-
лап шыдапас турган. Бо хүнде
чурттуң Үндезин хоойлузунуң
быжыг туруштуу Россияның бир
дугаар Президентизи Борис
Ельцинниң дидим чоруунуң,
удуртукчу мөзү-шынарының
ачы-хуузу-дур.

Дээди шаңналды ТР талазы-биле Федералдыг казначей-
ство эргелелиниң удуртукчузу Солангы Саая хүлээп алган.

Тыва Республика-
ның Чазааның Ба-
жыңыга Россия Федера-
циязының Конституциязы-
ның 20 чылынга болгаш
Юрист хүнүнге тураскаат-
кан байырлыг хурал болуп
эрткен. Хемчегге күүсекчи,
хоойлужудулга болгаш суд
органнарының удуртукчу-
лары, юридиктиг албан
черлериниң ажылдакчы-
лары, хоочуннары, хөй-
ниити каттыжыышкынна-
рының төлээлери болгаш
республиканың юридик-
тиг өөредилге черлери-
ниң студентилери чыглып
келген.

Тыва Республиканың Баш-
кы — Чазааның Даргазы-
ның бирги оралакчызы Михаил
Бозлов чурттуң Үндезин хоой-

лузунуң 20 чылы-биле олурган-
нарга болгаш юристерге байыр
чедирген:

— Үндезин хоойлуну хүлээп
алган 1993 чылдың декабрь
12 — Россияның улусчу эрге-
чагырганың принциптеринге
үндезилеп чаарттынарынга, ха-
мааты ниитилелди тургузарын-
га, демократияны хөгжүдө-
ринге, езулуг федерализмниң
үнелиг чүүлдериниң тургусту-
нарынга идиг болган. Консти-
туция кризис байдалдарын-
га таваржып, аңаа өскерилге-
лерни кирип турзажок, келир
үеже бурунгаарлап, чурттуң Үн-
дезин хоойлузу бөгүнде база
чон-биле деңге чоруп олурар
болгаш камгалаттынып арткан.
Конституцияның күштүг болуп
турар шынары хөй-ниитиниң
демиде болгаш политика та-

Каадыр-оол Алексеевич
Конституция хемчеглеринге
киржиң, Үндезин хоойлуну
ажылдап кылып турган үелер-
ниң дугайында сактып чугаа-
лаан. «Россия Федерациязы-
ның Конституциязын бадылаар
бетинде Тываның Конститу-
циязын хүлээп алганы дээр-
ге, анаа-ла өскелерден ылга-
лыр дээн бодал-биле эвес, а
Тыва күрүне Россия Федера-
циязының Конституциязынга
баш удур чөпшээржиң, демо-
краттыг күрүне болуп, Россия-
ның субъектиси кылдыр бодун
санап турарын көргүскени ол.
Хамаатыларның эргелерин
болгаш хостуг чоруун быжыг-
лавышаан, Россияның Консти-
туциязы улуг күрүнени улам
хөгжүдеринге киржир арганы
биске берип турар» — деп, эр-
темден чугаалаан.

Байырлыг хемчегге Россия-
ның Юристер каттыжыышкыны-

ның регионалдыг салбырының
болгаш «Консультант-Тыва»
КХН-ниң организастан чорут-
каны юристер хүнүнге турас-
кааткан конкурстун түңнелде-
рин чарлаан. «Республиканың
тергиин юризи» номинацияга
юридиктиг эртемнерниң канди-
дады, ТР-ниң алдарлыг юризи,
ТР-ниң юстиция херектериниң
талазы-биле сайыт Шолбан
Монгуш төлөптиг болган. «Тер-
гиин юридиктиг албан чери»
атка бирги черни ТР талазы-
биле Федералдыг казначейство
эргелели, ийги черни ТР-ниң
Дээди суду, үшкү черни «Тыва-
связьинформ» ААН чаалап
алган. Тиилекчилер дипломнар-
дан аңгыда, Россияның мурнак-
чы юризи Сергей Алексеевтиң
чогаадылар чыындызын алган.

Алдынай БАДЫ-ХОО.

Чыңгис СААЯНЫҢ тырт-
тырган чуруктары.

Хурал үезинде.

ТЫВАНЫҢ УРУГЛАРЫ КРЕМЛЬ ЕЛКАЗЫНЧЕ БААР

ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының дыңнатканы-биле бо чылын Россияның Президентизиниң Кремльге болур елказынче Тывадан 12 уруг чоруур.

Аас-кежиктиглерниң аразында Кызылдан, Ак-Довурактан болгаш республиканың чеди кожуунундан оолдар, уруглар бар. Онза кичээнгейни хөй ажы-төлдүг, долу эвес болгаш социал байдалы берге өг-бүлелерден база «изиг точкаларга» амы-тынындан чарылган ИХЯ ажылдакчыларының уругларынче угландырган.

Улуг-Хем кожуунун Арыг-Үзүү ортумаа школазының өөреникчизи 12 харлыг Долаан Ооржак — чурттуң эң-не кол елказынче баар уругларның бирээзи. Ол — тергин өөреникчи, «21 чүс чылдың лидери» мөөрейниң тиилекчизи.

Национал театрга декабрь

25-те болур Тываның Баштыңының Чаа чыл елказы республиканың уругларын база манап турар. Чазак Даргазының елказынга 7 хардан 14 харга чедир 700 уруг республиканың булуң-бүрүзүндөн келир. Елкаже чалалгаларны бирги ээлчегде социал байдалы берге, азырап алган өг-бүлелерден тергин өөредилгелиг, салым-чаяанныг өөреникчилер болгаш аргарыг камгалалының албанының маадырлыгы-биле өлген десантчы өртчүлөргө уруглары алыр.

Тываның Баштыңының елказының киржикчилерин Соок-Ирейден белектер манап турар. 2014 чыл Тывада Орус дыл чылы болганда, белектерниң аразында янзы-бүрү номнар — кол черде. Көдээ черлерден келген уруглар Тываның Национал музейи болгаш Кызылдың онза төөгүлүг черлери-биле таныжар аргалыг болур.

ТЫВА ХОЙ — ОНЗАГАЙ ШЫНАРЫ

Тываның Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының медээзи-биле алырга, эртемденнерни тыва уксааның бөдүүн дүктүг хойларның болганчок-ла үш, дөрт хураганнарны хары угда төрүптер апарганы сонугаткан.

Тывага бо чылгы хой оолдаашкыны рекордту тургускан — хары угда дөрт хураган хой төрүпкен. Тывага бөдүүн дүктүг тыва уксаалыг хой бо ышкаш хөй хураган төрүүрү кажан-даа демдеглеттинмээн. Тыва хойнуң ийистээри шагшаандан билдингир.

РАСХН-ның Тывада көдээ ажил-агый ЭШИ-ниң директору Роза Чысыманың чугаалал турары-биле алырга, республиканың эртемденнери-биле кады Хакасияның аграрлыг айтырыглар ЭШИ-зиниң эртемденнери база сонугары бергеннер. Эрткен неделяда хакас эртемденнер

кайгамчык хураганнарны көөр дээш албан-биле Тываже чедип келген. Олар Сүт-Хөл кожуунда Аржаана биле Буян Ондарларның арат ажил-агыйы-биле таныжып четкен. Ондарларның коданында 2011 чылдан эгелеп рекордсмен хойлар көстүп келген.

Хакасиядан эртемденнер тыва уксааның хоюн шинчилээриниң чугулазын бадыткаан. Ынчалзажок олар амдыызында тодаргай түңнелдер үндүрерин дадагалзап турар.

Специалистер тыва уксаалыг хойнуң чажыдын тыварын 2014 чылда эгелээрин дугурушкан. Бир эвес шинчилелдер 3-4 хураган хары угда төрүүрү чүгле тус черниң хоюнун чаа шынары деп көргүзөр болза, ынчан ыңдыг хойларны хөйү-биле азырап өстүрериниң, генфондузун тургузарының дугайында чугааны чорудуп болур.

АРЖААННАР ШИНЧИЛЕЛДЕРИНИҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

Чазак Бажыңыга декабрь 13-те аржаан-биле эмненириниң мурнады хөгжүдөр сорулгаларының болгаш түңнелдериниң талазы-биле эртем-практиктиг конференция болуп эртер.

2013 чылдың чай дургузунда республиканың 3 хөлү болгаш 26 аржааны медиктиг-клиниктиг шинчилелдерни эрткен дээрзин сагындыраалы. Ажылдың кол сорулгазы — аржаан болгаш хөлдерниң эм шынарының база кадыкшыдылга магадалын тодарадыры, девискээрлерни бойдустуң эмнээшкин-кадыкшыдылга черлери деп эрге-байдалче шилчидери.

Конференцияга 160 ажыг эртемденнер болгаш эмчилер киржир. Оларның аразында Томск, Иркутск, Москвадан

аалчылар база келир. Аңаа сураглыг аржааннарның болгаш хөлдерниң онза шынарларын база оларның эм болгаш кадыкшыдылга магадылалының аргаларын сайгарып көөр.

Тываның медиктиг-социал айтырыглар ЭШИ-зиниң планы езугаар республиканың эм шынарлыг суг объектилериниң шинчилелдери 2014 чылда уламчылаар.

Эртем-практиктиг конференция Чазак Бажыңыга база ТывКУ-нуң хуралдаар залында эртер. Эртем чыыжының ажылынга Тываның күрүне университетиниң болгаш Кызылдың эмчи колледжизиниң студентилери киржир.

ТР-ниң албан-езуунун сайтызындан.

ДЕКАБРЬ 12 – Россия Федерациязының Конституциязының хүнү

Эргим, хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларымыс! Россияжи чаа күрүнени федерализмниң принциптеринге, езулуг улусчу эрге-чагыргага, хамааты ниитилелди тургузарынга болгаш демократияны хөгжүдеринге үндезилеп тургускан кол хоойлу — Россия Федерациязының Конституциязын хүлээп алганының 20 чыл оюн бөгүн чурт демдегледип турар. Россияга бөдүүн эвес болгаш кончук нарын 1993 чылда хүлээп алган Конституция шийтирлиг рольду чурттуң чаңгыс демниг чоруун камгалап арттырынга ойнаан, ооң чаарттынарының болгаш улам ыңай ниитилел-политиктиг база социал-экономика тиг хөгжүлдээриниң быжыг хоойлу-дүрүм таваан салган. Россияның 20 чыл дургузунда төөгүзү амгы үеде күштүг Конституцияның амыдыралчы күчү-күжүн херек кырында бадыткаан.

Бистиң чуртталгавыстың Кол хоойлузун удуртулга болдуруп, республиканың Чааа девискээриниң, экономиканың сайзырап болур адырларының хөгжүлдээринче, кижилерниң чуртталгазының деңгелин бедидеринче угланган политиканы боттандырып турар. Чурттуң Президентизиниң Чарлыы-биле федералдыг чергени тывыскан, тыва улустуң төөгүзүндө онзагай болушкун — Тыва биле Россияның чаңгыс демократияны 100 чылынга белеткел үезинде бистиң республикамыс Россияжи Конституцияның 20 чылын демдегледип турар. Бистиң биче ада-чуртувус ооң чарылбас кези болур улуг чурттуң салым-чолунга хамаарылгалыгы-биле бо

байырлалдың үезинде харысалгалыгы-биле болуп турар бис.

Россияның Конституциязы бүгү ниитилел болгаш Россияжи бүрүзүнге база хамаарылгалыг. Хамаатыларның эргелериниң болгаш хосталгаларының үндезинин быжыглавышаан, күш күрүнени тургузарынга бодунуң шаа-биле кижириңиң аргазын кижиги бүрүзүнге ол ажыды берип турар. Националындан болгаш шаажы чүдүлгезинден, чурттап турар черинден болгаш ээлээн албан-дужаалындан, эр-херээженден хар-назынындан болгаш өске-даа ылгалдарындан хамаарылга чокка Кол хоойлуну хүндүлүри болгаш сагыры, ында кириген үлегер-чиж болгаш принциптер езугаар чурттаары чаарттыган Россияның хамаатылары бистерниң хүлээгевис. Бистиң Төрзүн чуртувустуң, бистиң биче ада-чуртувустуң сайзыраарын, ооң чурттакчонунуң чаагай чоруунуң бедидерин чедип алырының кол аргазы ында.

Россияжи Конституцияның хүнү-биле Тываның хөй национал чонунга бүгү сагыш-секиливистен байыры чедирип, эргим чаңгыс чер-чурттугларымыс, силерге аас-кежикти болгаш чаагай чорукту, тайбыңны болгаш хөгжүдени, эки чүүлдерге база чаа эгелээшкиннери чедишишкиннерни күзедивис.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) даргазы К.ДАВАА.

Тыва Республиканың хүндүлүг чурттакчылары!

Күрүне байырлалы—Россия Федерациязының Конституция хүнү-биле сеткилим ханызындан чедирген байырымны хүлээп ап көрүңер! Бо чылын Россияның Конституциязын хүлээп алганындан бээр 20 чылын демдеглээр бис.

Россияның хосталгага болгаш демократияга үндезилеттинген чаа күрүнени тургузарының эгезин салган төөгүлүг базамны 1993 чылда кылган.

РФ-тиң Конституциязы хамааты ниитилелдиң кол принциптерин — эргени, хоойлуну, хөй-ниитиниң дугуржулгазын, социал эштежилгени, сөстүң болгаш чүдүүр-чүдүвезиниң хостуун, хостуг сонгулдаларны болгаш хөй партиялыг чорукту, экономиктиг ажил-чорудулганың хостуун болгаш өнчүнүң хөй хевирлерин быжыглаан.

ТР-ниң Дээди Хуралының ажил-албаны

СУУРЛАРНЫҢ ТӨӨГҮДЕН АТТАРЫН ЭГИДЕР

Декабрь 10-да Кызыл хоорайның «Буян-Бадырғы» аалчылар бажыңыга Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) болгаш муниципалдыг тургузуларның төлээлекчи органдарының аразында харылзаа талазы-биле чөвүлелиниң бешки хуралы ооң даргазы Юрий Кара-оолдун удуртулгазы-биле болуп эрткен.

Тыва Республиканың девискээринде географтыг объектилерни — көдээ суурларны эде адаар дугайында айтырыгны хуралдың киржикчилери баштай сайгарып көргөн. Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң 2012 чылдың август айда үндүргөн түңнели езугаар Тыва Республиканың девискээринде көдээ суурларның аттарында ажыглаттынып турар «-ский» деп аффикс тыва дылдың орфография дүрүмнениңге дүүшпес. Кайы-даа түрк дылдарда, ол ышкаш тыва дылда «-ский» деп аффикс чок. Аңаа чергелештир орус дылда «-ский» деп аффикс

бар. Көдээ суурларның аттарын «-ский» деп аффикс чокта ажыглаары орус дылдың орфография дүрүмнениңге долгуз-биле дүгжүр.

Оон аңгыда Мөңгүн-Тайга кожуунуң Тоолалыг, Тере-Хөл кожуунуң Балыктыг, Каргы, Чеди-Хөл кожуунуң Хову-Аксы суурлары административтиг-девискээр аайы-биле аңгылаан объектилерниң Ниити-российжи классификаторунда чок.

Бо байдалдарны барымдаалап, 2012 чылдың ноябрь 29-та Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ТР-ниң девискээринде географтыг объектилерни — көдээ суурларны эде адаар болгаш административтиг-девискээр аайы-биле аңгылаан объектилерниң Ниити-российжи классификаторже көдээ суурларны кириер дугайында саналдаарга, ону ТР-ниң Дээди Хуралы деткип, географтыг объектилерни эде адаарын үндезилээн доктаалды база чогуур документиленни ажилдап кылгаш, күрүне бүрүткелиниң

кадастрының болгаш картографияның Федералдыг албан черинче (Росреестр) чоруткан. Ук албан чери бо айтырыгты хамаарыштыр экспертиза чорудар дээрге, Сүт-Хөл кожуунуң Суг-Аксы, Эрзин кожуунуң Эрзин, Нарын, Бай-Тайга кожуунуң Бай-Тал, Хемчин суурларның чагырга черлери документиленни шын эвес долгандыг билдирген. Ооң уржундан ТР-ниң Дээди Хуралының үрүе дургузунда белеткеп кылган ажылы түңнел чок арткан. Чурум езугаар документиленни катап аайлап белеткээш чоруткан соонда экспертизаны чорудар дугайында Росреестр дыйнаткан.

Ынчангаш республиканың көдээ суурларының ызыгуур-төөгүдөн адап чораан аттары орус, тыва дылдарның орфография дүрүмнениңге чагыртыл турар болганда, оларны камгалап арттыры-биле чогуур документиленни эде белеткээш, Росреестр албан черинче дарый декабрь айда чорудар деп хуралга шийтирилээн.

Азиана ТАУ.

БИСТИҢ ҮНДЕЗИН ХООЙЛУВУС

2013 чылдың декабрь 12 — төөгүлүг хүн. Россия Федерациязының Конституциязының, 1993 чылдың декабрь 12-де чоннуң бадылаашкыны-биле хүлээп алдыг чурттуң үндезин хойлузунун, 20 чылын Россия демдеглээр.

Ол Конституцияны улус Ельцин дээр, оң президентиг турган үезинде хүлээп ал-боорга ынчаар адаар-даа чадар. Ынчалза-даа кымга хамааржыры чугула, оң эрге-хоойлу нормалары биске хамааржыры чугула болуп турар.

Үндезин хойлуунуң эге кезинде кижиге, оң эргелери болгаш хосталгалары эң дээш үнелиг чүүлдер дээрзин билдирген. Кижиниң болгаш хосталгаларының эргелерин болгаш хосталгаларын хүлээп көөрү болгаш сагыры-күрүнениң үнелигези, Конституцияның чүүлүнде айтылган болгаш Россия Федерациязында кижиниң болгаш хамаатының эргелерин болгаш хосталгаларының хой-ниитиниң хүлээп алгаш принциптеринге болгаш бо конституцияга дүүштүр хүлээп алынып база магадылаттып турар кижиниң кол-кол эргелери болгаш хосталгаларының билим болгаш оң төрүлүнден эгелээш чарылбас дээр болуп арттар.

Конституцияның 2-ги эгезинде кижиге болгаш хамаатыга конституцияның магадылааны кол эргелерин болгаш хосталгаларын киригген, ол бүгүндө Россия Федерациязының федералдыг конституция хойлуларында болгаш федералдыг хойлуларда быжыглан. Ынчалза-даа хамааты бүрүзү конституция болгаш өске-даа хойлулар-биле таныжып алыш, бодунуң эргелерин болгаш хосталгаларын эки билип турар, ол хиреде бодунуң хойлуга чөрүштүр кылган үлдери дээш харысалгага конституция езугаар онаажы-билбейн турар таварылга-бар. «Хойлуна билбеси эртеринге барымдаа бол-» деп домактың тытып кел-ни таварылга эвес.

Россия Федерациязының хамааты бүрүзүнүң чурттуң үндезин хойлузунда быжыг-тыг эргелери оң кол-кол хүлээлгелери-биле дүгжүп бар, ындыг турбуже хүлээл-гелерин чамдыкта хамаатылар кезинге албай баргылаар. Ону тодаргайлаарга, Консти-цияның магадылааны эрге-ри болгаш хосталгалары оң итиел мурнунга хүлээлгеле-биле тудуш холбаалыг дээр-ни кижиге бүрүзү билип чоруур турлуг.

Россия Федерациязының хамаатыларының дорт хүлээл-гелери хой эвес ышкаш са-ндырар. Оларны Консти-цияның үш нормаларында ирген-57-ги чүүлде хамааты бүрүзү хойлу езугаар док-адып тургускан үндүрүлгелерин болгаш чыылдаларны төлээр турлуг дээр; 58-ки чүүлде кижиге бүрүзү бодушту болгаш илгандыр турар хүрээлелди илгалаар, бодуштуң байлак-рынга хумагалыг болур дээр-ни айтыпкан, 59-ку чүүл Ада-ртун камгалаары — Россия Федерациязының хамаатызы-ның хүлээлгези, ол (Россияның хамаатызы) федералдыг хойлу-га дүүштүр албанны эрттирер

ужурлуг деп хүлээндирген. Оон аңгыда хамаатының база бир хүлээлгезин Конституцияның эге кезинде киригген, кижиниң болгаш хамаатының эргелерин болгаш хосталгаларын боттан-дырып тура, өске кижилерниң эргелеринге болгаш хостал-галарына когарал чедирбес ужурлуг деп база айтыпкан.

Бистиң кижиге бүрүзүнге,

көөрүн болгаш улуг харысал-га болгаш билишкын-биле ме-дереп билирин негеп турар.

Конституцияның 29-ку чүүлүнде чарлаттыг бодунуң санал-бодалын хостуг илере-дири болгаш сөстүң хостуг чо-руу дээрге демократияның база бир чаалап алышкын-дыр. Ындыг турбуже бодунуң бода-лын илерединче азы оон ой-талаарынче кымны-даа албадал болбас. Оң-биле чергелештир өске кижилерниң социал бай-далын, сөөк-язызын, нациязын, шажын-чүдүлгезин азы дыл-

ылаңгыя өзүп орап салгалга, аныктарга кижиниң эргелери болгаш хосталгалары кызы-гаар чок эвес, а олардан ону ажыглаарда база-ла ындыг эр-гелерлиг болгаш хосталгалыг кижилерниң эргелерин болгаш хосталгаларын кичээнге ап тургаш боттандырар дээрзин сагындырар чугула. Кижиге бүрүзү чурттаар эргелиг, кижиниң амы-тынынга, кадыкшы-лынга когарал чедирер бол-за, кеземче харысалгазынга онаажыр, өске кижини өлүргени дээш хойлу мурнунга хары-лаар ужурлуг деп чүвени утпа-за эки.

Кижиниң төлөпиг мөзүзүн күрүнө камгалап турар, ол дээрге кижиге мөзүзүн куду көөр, кижини бак сөглээр эрге кымда-даа чок, кымны-даа эриндеп, шаажылап, төлөпиг хамааты мөзүзүн чидирер күш дөгээшкенинге онаашпас ужур-луг дээр ол. Ол ышкаш эки ту-ра-биле чөлшээрелин бербээр-де кымны-даа медицина, эртем болгаш өске-даа шенелделерге кирибес ужурлуг.

Кижиниң болгаш хамааты-ның хуу амыдыралында дээр болбас чоруун сагыры, хуу болгаш өг-бүлө чажыдын, боду-нуң ат-алдарын болгаш чаагай адын камгалаары өске кижиниң ындыг эргелерин хүндүлөп

домаан барымдаалап аңаа удур көөр хөөн чок чорукту өскелер-ге тургузары-биле суртаал ажы-лын кылырын кымга-даа шың-гызы-биле хоруп турар.

Чамдык кижилер маңаа удурланып, бөгүнгү амыдырал-да байдал оон шуут сыр дедир болуп, национал, сөөк-язы бол-гаш шажын-чүдүлгө талазы-би-ле өске кижилерни көөр хөөн чок чоруун ажы-биле илере-дип, чарлап турар таварылга-лар бар деп бадыткап болур. Шынап-ла, ол чажыт эвес бол-гай, оларга хойлу езугаар ке-земчени онаал-даа турар. Амгы амыдыралда Үндезин хойлу-нуң негелделерин хажык чок күүседип, бодунуң амыдыра-лын төлөпиг байдалга чурттап эртип турар кижилер дыка хой, а ындыг өөдежок, шаарланчак кижилер эвээр. Кижиге бүрүзү чурттап чораан назынында ка-ды-кожа чонунуң мурнунга төлөпиг чоруун көргүзүп, бо-дунуң салгалына эгенир чүве чок, харын-даа чоргаарлары кылдыр үлгерлиг өгбениң чо-гумчалыг изин арттырып каары чугула боор.

Алекмаа САЛЧАК,

Тыва Республиканың Дээ-ди судунуң даргазының ора-лакчызы.

ШОЛБАН КАРА-ООЛ БАЙЫР ЧЕДИРГЕН

Россияның спортчу хүреш федерациязының президенти, олимпийжи чемпион Михаил Мамашвилиниң 50 харлааны-биле холбаштыр байырны Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол чедирген.

Сураглыг спортчу ноябрь 21-де төрүттүнген, ынчалза-даа юбилейин декабрь 8-те Мос-квага, хүндүлүг аалчыларны, спортчуларны, эш-өөрүн чалап алгаш эрттирер деп шийтпир-лээн. Вконтактыда бодунуң ар-нынга Тываның Баштыңы мынча деп бижээн: «Россияның спортчу хүреш федерациязының президенти Михаил Мамашвилиге юбилейи-биле Тываның мөгелериниң өмүнээзинден байыр чедирдим. Сураглыг мөгелер болгаш спортчулар хой болган. Россияның бирги чери дээш маргылдадан бистиң спортчу-вусту үндүрүпкен чөптүг эвес чоруктуң дугайын чугаалажып

четтигипкен мен. Сайгарарын аазады. Аңаа бүзүрээр мен, сөглээр сөзүңге ээ кижиге. Ка-дыкшылды аңаа күзедим!»

2013 чылдың октябрьда Тываның Чазак спорт бол-гаш күш-культура-кадыкшылга ачы-дузанын чедирип турар организацияларның үндүрүг ставказын бүдүн чартык катап кызырар сорулгалынын дың-наткан дээрзин сагындыраал. Спортка ындыг дузаны Михаил Мамашвили деткээр болгаш Тываның Чазакны бо хемчег-лерин аажок солун деп үне-лээн.

Бо хүннерде регионнуң удуртукчузу ажилчын сургак-чылаашкын езугаар Москвада, федералдыг яамаларда болгаш ведомстволарда чоруп турар. Социал айтырылгар дугайында РФ-тиң Чазакны Даргазының оралакчызы Ольга Голодец-би-ле чугаалажырын база планнап турар.

КАДРЛАР-БИЛЕ АЖЫЛДЫ САЙЫРАҢГАЙЖЫДАР

Россияның Президентиниң Сибириниң федерал-дыг округунда Бүрүн эргелиг төлээзиниң чанында кадр ай-тырыгларының талазы-биле чөвүлелдин хуралы Томскиде болуп турар.

Хуралдың кол хүн айты-ры — Сибириниң федералдыг округунга күрүнениң хамааты албанын сайырадыры болгаш күрүнө болгаш муниципалдыг албан-хаакчытарның белетке-лин сайыраңгайжыдары. Оң ажылында Тыва Республиканың Чазакны Даргазының оралак-чызы, республика Баштыңының Администрациязының болгаш ТР-ниң Чазак Аппаратының удуртукчузу Аяна Шойгу кир-жип турар.

Аяна Алексеевна ол ху-ралга илеткел кылган болгаш «2011-2013 чылдарда Тыва Республикага күрүнө албанын

сайырадыры» республиканың тускай сорулгалыг программа-зын боттандыраарының талазы-биле кол-кол угланышкынна-рын чөвүлел кезигүүнеринге таныштырган, нормативтиг эр-ге-хоойлу баазазын хевирлеп тургузарының болгаш сайы-раңгайжыдарының талазы-биле кылып турар ажилдарына док-таган. Чыылганнар кадр ажы-лының дээштиг аргаларын кан-чаар ажыглап турары-биле база танышканнар.

Регионда кадр политиказы-ның талазы-биле тургустунган кол сорулгаларга кадрларны эргелеп-башкаарының систе-мазынга информативтиг техно-логияларны ажыглаары, күрүнө албан-хаакчытарының немелде профессионал өөрелдигезин улам ыңай сайыраңгайжыдары дээрзин Чазак Даргазының ора-лакчызы айтыпкан.

АЙТЫРЫГЛАРЫНГА ЧОГУУР ХАРЫНЫ АЛЫР

Хамаатыларны дүвүредип чоруур айтырылгар талазы-биле хүлээп алышкынның бүгү чуртта чаңгыс аай хүнү декабрь 12-де, Россия Фе-дерациязының Конституция-зының 20 чылының хүнүнде, болур.

Ол ажилды Россияның Пре-зидентиниң 2013 чылдың апрель 25-те берген даалгазын, а ол ышкаш «Россия Феде-рациязының хамаатыларының ди-легтерин чугаалажып көөрүнүң чурумунуң дугайында» болгаш «Күрүнө органның болгаш тус чер бот-башкарылга орган-нарының ажил-чорудулгазының дугайында медээлерни алырын хандыраарының дугайында» Федералдыг хойлуларның не-гелделерин күүседип-биле боттандырып турар. Моон соң-гаар Конституция хүнү-биле кады эрттирер Чаңгыс аай хү-лээп алышкын хүнүнүң со-рулгазы болза, хамаатыларның конституция езугаар эргеле-рин болгаш хосталгаларын хандыраары, эрге-чагырганың төлээлекчилеринге дорт тургус-кан хуу айтырылгарына бот-тук харыларны хамаатыларга

бээр органы тургузары болур.

Ажилдап турар хамааты-ларга элтиг болдурары-би-ле хүлээп алышкынны бүгү регионнарга тус черни-биле 12.00 шактан 20.00 шакка че-дир чорудар деп шийтпирлээн. Келген чонну Россия Феде-рациязының Президентиниң хү-лээп алышкын өрээлдеринге, күрүнө органның болгаш тус бот-башкарылга органна-рынга удуртукчулар болгаш төлээлеткен кижилер оочур езугаар хүлээп алыр. Айтырыг-лыг кижиге бодун бадыткаар до-кументин алыр ужурлуг.

Тыва Республикага хамаа-тыларны төлээлеткен 267 кижиге хүлээп алыр, оларның ара-зында Чазак Даргазының сес оралакчызы база кирип турар. Эрге-чагырганың күүсекчи ор-ганның 94 төлээзи, тус чер бот-башкарылга органы-ның 165 төлээзи хамаатыларны хүлээп алыр. Республиканың чурттакчылары ол хүн көдээ суму чагыргаларындан эгелээш регионнуң дээди күүсекчи ор-ганынга чедир албан-дужаал-дыг кижилерге айтырылгарны салып, харыларны ал болур.

ТР-ниң албан-езуунуң сай-тызындан.

Декабрь 12 – Россия Федерациязының Конституциязының хүнү

...МАГАДЫЛАП ТУРАР

Конституция. Россияның күрүне тургузуун, соңгулда системазын, эрге-чагырганың удуртуп-баштаар, организастыг чурумун, хамаатыларның кол эргелерин, хосталгаларын болгаш хүлээлгелерин доктаадып быжыглаан Үндезин хоойлуну 1993 чылдың декабрь 12-де хүлээп алган. Оон бээр чээрби чыл эрткен. Чурттуң кол документизинде айыткан чоннуң эрге-шөлээзин магадылаан чүүлдер херек кырында боттанып турар бе? Чуртта тургустунган политиктиг, экономиктиг байдал Конституцияның кол өзү болур айтырыгларга кандыг салдар чедирип болурун көрээлиңер.

Кайы-даа күрүнениң кол документизин хевирлеп, хүлээп алырда, чурттуң эрткен төөгүзүңгө даяныр, өске чурттарның арга-дуржулгазын өөренип көөр, чоннуң езу-чаңчылдарын сагывышаан, политиктиг байдалдың деңгизүүрү-биле кызыгаарлаттыңан болуру билдингир. ССРЭ дүшкен соонда кезек када эрге-чагырга кымның холунда барганы аайын тывылбайн, чөрүлдээр үнүп, 1993 чылдың октябрь айы кайы хире дүшкүүлүг эрткенин сактып кээлиңер. Оон мурнунда ОБКК – онза байдал талазы-

федералдыг төптен келген шериглерни үндүргөн. Россия Федерациязының субъектизи бодунуң эрге-байдалын (статусун) чаңгыс талалап, бот-тускайлаң өскертип болбас деп Хоойлуда айытканы мында бадыткаттыңанын эскерип болур-дур бис. Россия Федерациязының Конституциязы Россияны езулуг федеративтиг күрүне кылдыр чаартышаан, бүгү-ле субъектилерни бот-боттарының аразында болгаш федералдыг эрге-чагырга-биле харылзажырының талазы-биле оларны дең эргелиг деп чарлаан. Шак ынчалдыр эрге-хоойлу күрүнени тургузарыңа баштайгы базым – Россияның Конституциязын үндезини-биле чаарткан: РФ-тиң күрүне тургузуу партияга эвес, Конституцияга чагыртыр деп тодараткан.

Конституция чурттуң, ниитилелдин, хамаатыларның амыдыралын, ажил-чорудулгазын тодаргайлавышаан, кижилерниң хостуг эрге-шөлээзин магадылап турар. Күрүнениң талазындан эки, бай чуртталганы ара-албатызыңа тургузуп бээр сорулганы салган ыдыктыг, хүндүлүг документ болур. Чүү чүвеге идегеп, ынанып болур бис деп чүүлү Үндезин хоойлуга өзек кылдыр кириген: халас эмчи дузазы. Кыдатта азы Англияда «дүрген дуза» машиназын кыйгыртырга 5000 рубль, бир сыкыртырга 500 рубль өртектиг. ССРЭ-ге болгаш Россияда халас, кээр ужурулуг үези – 20 минута. Өөредилге – халас, ортумак

питалы дээн ышкаш социал төлевирлерни саат чокка ап турар бис. Пенсионерлер, инвалидтер, өскүстөр дээш күрүне бодунуң хүлээлгелерин күүседип турар. 90 чылдарның хат-казыргы дег дүвүрээзинниг берге чылдары ыраан тудум, кижилерниң чуртталгазы чоорту экижил, эрге-чагыргага негелдези бедээн: аңгы бажың, эң эки эмчи дузазы, курорттаар азы даштыкыга дыштаныр, аш-чемниң шынарыңче көөр... Кижизиг байдалга чурттаар, эки ажилдыг, ажы-төлүңгө чедимчелиг келир өйнү тургузуп бээр дээш,

болур аныяктарны эртем-билигге кошкак өөредип, чонунуң культуразын, езу-чаңчылдарын, төрөөн дылын билбес, хүндүлөвес болза, Россияның келир үези кандыг болурун даап бодаары берге эвес. Ажы-биле чугаалаар болза, ССРЭ буурап дүшкен соонда Россияның аталдары, чонунуң сагыш-сеткили кудулап, холу салдыңан турган. Чээрби чыл эрткенде, Россия делегей ареназыңа шыдал-күчүлүг, бай-байлак, тура-соруктуг чоннуң чурт болуп, катап-ла эң күштүг күрүнелерниң санынче киргенин

“ Россияның күрүне тургузуун, соңгулда системазын, эрге-чагырганың удуртуп-баштаар, организастыг чурумун, хамаатыларның кол эргелерин, хосталгаларын болгаш хүлээлгелерин доктаадып быжыглаан Үндезин хоойлуну 1993 чылдың декабрь 12-де хүлээп алган.

ада-ие улус аарый бээринден, ажил чок артарындан, чырык азы чылыг өртөө улгаттыр өзе бээринден дыка коргар. В. Путинниң парлалга конференциязын эрттирип турган үезинде бир херээжен кижиге: «Бистер кажан аас-кежиктиг чурттаар бис?» – дээн айтырыгны салган. «Кижилер шупту аас-кежиктиг чурттай бээр болдунмас. Ынчалза-даа ол дээш туржур апаар» – деп, Президент харыылаан. Чурттуң моон мурнундагы турган Конституцияларыңа деңнээрге, 1993 чылдың Үндезин хоойлузу ылап-ла кижиниң чаагай чоруунче угланган документ дээрзин аналитиктер демдегеп турар.

Эрткен чээрби чылдар дургузунда Россияда амгы үениң хамаатылары өзүп келген. Ниитилелдин амыдыралыңа аныяктарның киржилгези дыңзып, харыысалгазы улгаткан. «Аныяктарга – эки ажил!», «Стипендияны улгаттырар!», «Нефть, газ – бүгү чоннуң байлаа!» дээн ышкаш кыйгырылгы чыскаалдарны эрттирип турары, чедир алдынмайн турар хемчеглер, кылыр ажил ам-даа хөй дээрзин айтып турар. Янзы-бүрү программаларның дузазы-биле аныяктарга көрдүнгөн чурттаар оран-сава тудар, бедик сайзыралдыг чурттарда ышкаш амыдыралдыг болур арганы күрүне аныяк-өскенге тургузар ужурулуг. Чүгле ынчан улуг назылыг кижилерге олар кадык-чаагай амыдырал, төлөптиг кыраан назының өөрүшкүзүн тургузуп, ада-иезинге дузалажыр ийик. Чуртувустуң келир үези

көрүп, чурттап чор бис. Президент В. Путинниң билдиги удуртулгасындан аңгыда, ол чедиинкинерниң эгези 1993 чылда хүлээп алганывыс Россияның Конституциязының ачызы-дыр. Ниитилелге турум чорукту тургускан болгаш аңгы-аңгы политиктиг күштерни каттыштырганы-биле төөгүгө артар.

Россияның Конституциязыңа немелде өскерилгелер хоойлулар, эрге-хоойлу актылары-биле эдилгелер кылдыр кирип турар. Чижээ, республиканың бирги удуртукчузун Президент эвес, Баштыңы кылдыр адаар дээни азы чурттуң Президентизиниң соңгулдаларын 4 чыл хуусаалыг эвес, алды чыл кылдыр доктааткан дээш, оон-даа өске. Россияның хамаатылары чаа үеде чурттап турар болганда чаа үзел-бодалдар, сорулгалар туруп кээри чугаажок. Чүгле ол чаа чүүл кижилерни тургузукчу ажил-ишче эвилелдээр, каттыштырар ужурулуг. Хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырга бо чылдарның дургузунда чедимчелиг, үре-түннелдиг ажилдап келгенин демдеглезе чогуур. Эрткен тозан чылдарның частырыгларын катаптавазы-биле Хоойлуну сагыыр болгаш бодунуң чуртунуң төөгүзүн эки билир херек, оон иштинде сөөлгү чээрби чылдарның чедиинкинерин чон бергелер-биле туржуп тургаш, чедип алганын утпас ужурулуг бис.

Галина МАСПЫК-ООЛ.

Тыва Республиканың прокуратуразының Документилерни чидиргенинден..

Инвалид оолунуң эрге-ажыктыгын хажытканын дугайында хомуд билдиришкени республика прокуратуразыңче хамты Даримаа Ак-Ла кириген.

Прокурор хыналдазының илереткени болуп 2010 чылдың июльда А. Лама Тыва Республиканың Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызынче чуртталга бажың тудуп алыры-биле субсидия бээрин дилеп, билдиришкени кириген. О. Үндезини: «Россия Федерациязыңа инвалидтерниң социал камгалалын дугайында» Федералдык хоойлунуң 28.2 чүүлү бо болгаш 2006 чылдың май 1-де Тыва Республиканың Чазааның «Хоочуннарының, инвалидтерниң бо болгаш инвалид уругларлыг өг-бүлелерниң аразында чуртталга байдалын экижидери негеттинип турар хамаатыларның чамдык категорияларыңа субсидия тыпсырының чуруму бадылаарының дугайында» №621 доктаалы.

Ынчан яамы аңаа 437,5 рубль түңнүг субсидияны тыпсырыны дугайында херечилел берген. Ындыг турбун ол ие болгаш чажында инвалид оол акшаны ашыдавааннар, чүге дээр яамының албан-дужаалдыг кижилери херечилел тывысканының барымдазы болган документилерни чидирипкен болган.

Хамааты 2012 чылдың мартта Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызынче ийи дугаар дилеп кириген. Ол документилерни база катап чыгарып кириерин оон албан-дужаалдыг кижилери негезинер.

Яамының эжики ажадарындан туруп мурган херээжен кижиге прокуратураже билдиришкени кириген. Ону прокурор сайгарып көргөш, хоойл хажыдышыкынын чайладырын, четпес документилерни кириерин яамының албан-дужаалдыг кижилеринден негезин. Шак ынчан инвалид оолдун иези алыр ужурулуг акшазын алган. Аңаа буруулуг болгаш албан-дужаалдыг кижилерге хемчег хүлээткен.

ТР-ниң прокуратуразының парлалга албаны

“ Конституция чурттуң, ниитилелдин, хамаатыларның амыдыралын, ажил-чорудулгазын тодаргайлавышаан, кижилерниң хостуг эрге-шөлээзин магадылап турар.

биле күрүне комитеди, ССРЭ Президент М. Горбачевтуң эде тургустунушкуннарыңа удурланган бөлүк удуртукчуларның хөделиишкенини база төөгүдө арткан (август 18-21, 1991 чыл). Ол-ла үеде, 1991 чылда, Чечен Республика Ичкерия деп хүлээп көрдүмзүн республика тургустунган деп чар үндүргөш, аңгы күрүне бис деп аңгыланыр оралдажышкыннар турган. Удатпаанда Чечен Республикага Конституция чурумун тургузары-биле шериглер кириген. Удур туржуушкун, чечен кампаниязы 1994 чылдың декабрьдан 1996 чылдың август 31-ге чедир уламчылаан. Хасавюртка эрткен дугуржулга езугаар

школаны, ортумак тускай эртем чедип алыры халас деп Конституцияда бижээн. Дээди өөредилге черинче кирерде, конкурс эрткен, халас өөренир деп тодаргай бижээнин номчуп болур. Конституцияның 38 чүүлүндө «18 хар четкен назылыг ажил кылыптар шинектиг ажы-төл ажил кылып шыдаваз иезин азыраар хүлээлгелиг» дээн. Ада-иезиниң азыракчызы боор ужурулуг хүлээлгелиг мен деп аныяк-өскөн угаап-билип турар бе? Конституцияның бо сөстөрүнө үндезилээш, суд, кырган азы аарыг ада-иезинге дузалавайн, азыравайн турар дээш назы четкен уругларыңа шииткел онаап болур. Ие-чаш камгалалы-дыр: көрдүнгөн пособие, ие ка-

БИРГИ ЧЕРДЕ – УРУГЛАРНЫҢ КАДЫКШЫЛЫ

Чаа төрүттүнген чаштайгы алгызы эмнелгеге кангыланы берген. Караа кырып, чингеп алган авашаазынче ханы ынакшыл, чоргаарал-биле каттап-катап көрбүшөөн, иштинде: «Ажы-төлүмнүн үш дугаары кыс уруг болду, кандыг кончуг өөрүнчүг коор! Баарымның көгү болган ада-иезинин часыг кызы, ийи акызының чоргааралы, хеймерегим каптанчыгайым...» – деп чаш уруун чассыдып чыткан.

Амгыдыралда чаш кижини тандылар бетинде ада-ие уругу ыяк боданып, баш удур илерге хынадып, каш ай, чаш-даа чыл бурунгаар бекенир ужурулуг. Амгы үеде чаштарның «душ болуп өпөя урури» чажыт эвес. 14-16 чаш уругларны ада-иези уугаар хоорайларже өөредип турдуптарга, олар аңаа барып, хөй-ниитинин чуртталга кызынга «улуг улустун амыралын» эгелей бээр. Түңнелде кыстың ие болурунун кызында ада-иезинге «дүвүнчиг медээ» билдинип келир. Чаш кадык болза, аас-кежик, чаш төрүттүнер болза, чаш кижиге, аныктарга, (чаяан бо-ер кижи иштиг таныжын боан таварылгада) оларның тарының ада-иезинге-даа кыс байдальдар тургустунар. Черле ынчаш, амгы үеде чаштарның эмчи специалистери эртип турарының талазы-не чугааны Кызыл хоорай-да уруглар поликлиниказының эмчизинин эмнээшкын та-лазы-биле оралакчызы, Россия-да Медицина эртемнеринин академиязының Сибирь салбы-рының соңгу чүктүг медицина институтунун эртем ажыл-чызы **Ноябрина Юрьевна** чак-биле кылдывыс:

– **Ноябрина Юрьевна** амгы үеде уругларның кызының байдалы кандыг иелде турарыл?

– Чуртта кандыг-даа эко-логиктиг, политиктиг байдал-да, чаш уругларның кадык-шы – эң-не чугула айтырыг. Чаш-төлүвүс – нацияның ке-лече, оларның кадыкшылы-ны үнениң сайзыралының бир түзүү болгай. Амгы үеде чаштарның кадыының байдалы-дан чылче баксырал турары-ны илеринин дүвүрелин болду-турар. Школаже кирер чаш-тарның 50 хуузу, эге класстар-да өөренип турар уругларның хуузуунун кадыы кошок, 15 хуузу хоочураан аарыгларлыг. Чаш-төлүвүс өөреникчилернин 20 хуузу кадык болган. Чаш-төлүвүс дал нарын болганда, Пре-зидент В. Путиннің уругларның кадыкшылын экижидер талазы-не чарлыын езугаар янзы-ны хемчеглерни шыңгы ап турдуп эгелзэн. Бо чылын-да Т. Кадык камгалал яамы-

зы назы четпээннеринин эмчи шинчилгезин чаартып, профи-лактиктиг, доктаамал болгаш баш удур деп үш хевирге ча-рып каан. Уруг чаа төрүттүнүп келгенден тура, 17 харлынга чедир эмчи шинчилгезин док-таамал эртер ужурулуг.

– **Чамдык ада-иелер эмчи шинчилгези деп чүл дээрзин ам-даа чедир билбей турар. Ол дугайында тодаргай та-йылбырлап көрүңерем.**

– Эмчи шинчилгези дээрге, бир дугаарында, эмчи эртер бөлүк хемчеглер дээрзин са-гындырайн. Уругну тускай эр-темниг эмчилер (ооң мурнунда 6 турган болза, чаа дүрүм-биле 10-га чедир көвүдеткен) көрүп, хынаар болгаш лаборатор-луг шинчилгени база чорудар. Түңнелинде мага-ботта өскер-лишкенин, аарыгларны баш удур илередир. Сидик, хан дужаарындан аңгыда, ханда чи-гирниң тургузуун безин тодара-дыр апарган. Ол ышкаш нарын дериг-херекселдер-биле шин-чилге азы хөрек тырттырар, чүрек хыналдазы (ЭКГ), УЗИ-диагностика дээрн ышкаш хем-чеглерни чорудар. 1 харлыын-да уруг психиатр эмчиге база хынаткан турар. Бо бүгүнү эрт-кен соонда уругнуң мага-бот сайзыралының, нерв-психиктиг байдалын илередип, кадыының бөлүүн тодарадыр. Чаш кижиге төрүттүнүп кээр-ге-ле, эмчилер боттары шинчилгени кылыр дээрзин демдеглзэйн.

– **Хоорайның уруглар по-ликлиниказынга чеде бээр-ге, эмчи специалистери школа, уруглар садтарында үнүүшкүндө болур. Ынчангаш олар дүш соонда чедип кээр-ге, оочур аажок узун болгаш чамдыктары кирип четтикпейн баар. Түңнелинде ада-иелер-ниң талазындан эмчилерниң ажылынга таарзынмаан, эпчок байдалдар тургустунуп турар.**

– РФ-тиң Кадык камгалал яамызының дужаалын езугаар эмчи шинчилгезин өөредилге ал-бан черлеринге база албан чору-дар бис, ынчангаш эртенги шакта школа, уруглар садтарында эм-чилер баар, а дүш соонда по-ликлиникага уругларны хүлээр. Декабрыга чедир эмчи шинчил-гезинин хемчеглери доозулган, по-ликлиникада бүдүн хүн уруглар-ны хүлээр эгелзэин дыңнадын. Тускай мергезилдиг эмчилерниң чедишпези-биле болур-чогуур аргаларны тып, ада-иелерге таа-рымчалыг байдалды тургузар дээрн кызыдып турар бис. Чет-верте чүгө бир харга чедир уругларны эмчилер хүлээр. Би-чии уругларның деңзизин көөр, ниити байдалын хынаар болгаш, аарыг уруглар-биле харылзаа болдурбас кылдыр чаңгыс хүннү аңгылаан.

– **Поликлиникада эмчи кадрлары чедишпес диди-нер, чаа доозуп чедип келген аныктар кээп турар бе?**

– ТР-ниң Кадык камгалал яамызы уруглар эмчилеринге дузалажыры-биле немей 3 эмчи

участогун ажыткан. Ооң-биле ка-тай чаа дооскан педиатр (уруглар эмчизи) эмчилер келген. Баштай бир участка-ла 1500 уруг онаа-жып турган болза, амгы үеде 800-900 кылдыр кызырылган. Бо хүнде 41 участка 37 муң ажыг уруг хаара туттунган. Учас-ток эмчилеринге хамаарыштыр байдал чүгээртзэн, ынчалза-даа тускай мергезилдиг эмчилер че-дишпес болуп арттышаан. Амгы үеде анык эмчилер колдуунда күрүнениң деткимчезин алыры-биле кожууннарже ажылдап чо-руп эгелзэн болгай.

– **Мээң эскерип турарым-биле окулист (карак эмчизи) эмчиже оочур аажок хөй. Ада-иелер аразында оочур дээрн доктаамал маргыжып турарын эскерип болур...**

– Окулист эмчи хемчээл езу-гаар хүнде 36 уруг хүлээр алыр ужурулуг. Ынчалза-даа кижинин хөйүндөн ол эмчи (сестразы-би-ле) амгы үеде хүнде 65-тен 85 уругга чедир хүлээр ал, четтигип ажылдап турар. Бодунун хоойлу езугаар доктааткан шагындан ажыр ажылдап (ол дээрн төлөп бербес), уругларның кадыы дээрн эмчилер ол хире сагыш човангыр-дыр ийин. Ынчаар кы-зып ажылдап турганының кадын-да ада-иелер таарзынмаан сетки-лин илередир. Чүс ажыг кижини эмчи чаңгыс хүндеир хүлээр ал четтикпес болбайн канчаар. Бис-тин поликлиникага суббота хүн-неринде база бир харга чедир болгаш оон өрү назылыг уруг-ларны эмчилер хүлээр ал ажыл-дап турган. Немелде үе хоойлуда көрдүмзэн болганда, субботада ажылдааны дээрн төлевир чок, ол дээрге эмчилерниң боттары-ның сагыш човангыр, кээргээчел сеткили-дир ийин.

– **Уругларның эмчи тарыл-газының талазы-биле чаартыл-галар бар бе?**

– Сөөлгү чылдарда «тарыл-га календары» (даңзы) чаарт-тынган. Гепатит «А», «Б», грипп болгаш пневмококтуг болгаш папиллом (элээди уругларга уруг савазының ыжыынга удур) вирус-туг аарыгларга удур тарылгалар немешкен. Россияда уруглар-га салыр тарылгалар, даштыкы чурттарга бодаарга, эвээш. Эске чурттарда уруг төрүттүнер бетин-де өг-бүлениң кежигүннери бе-леткенип (авазы иштиг турда-ла), чогуур тарылгаларны баш удур салдырып алыр. Бичии кижиге чырыкче бодарал келгеш, янзы-бүрү халдавырлыг аарыглардан камгалалдыг болур. А бисте гриппке удур тарылганы безин ажы-төлүнгө салдырарын чам-дык ада-иелерниң дадалгалар тур-рары элдептиг. Бистер, эмчилер, тарылганы салдырарын сүмелээр бис. Чүгө дизе грипп аары-ның хоралыг вирустары дүрген өскерлир болганда, чылдың-на чаа вакцинаны үндүрүп турар.

– **Тарылганы салдырып-даа алырга, дөмей-ле аарый бээр таварылгалар бар болгай?**

– Ийе, аарый берип бо-лур, ында коргунчуг чүүл чок, ол-дээрге мага-боттун-туржуп

турары-дыр. Тарылга салдырган уруглар, тарыттырбаан уругларга бодаарга, аарыгны бергедээшкын чокка, чиик эртер, өлүмгө чедир-бес. Чамдык ада-иелер вакцина дузазы чокка ажы-төлүн дадык-тырар (шын чемненир, витамин-нер ижер, чайын эжиндирер, холун доктаамал чуур...) болза-ла, аарыг халдавас деп бодаар. Дадыгышкын-биле респиратор-луг, риновирустуг аарыглардан чайлап болур, ынчалза-даа ол корь, краснуха дээрн ышкаш хал-давырлыг аарыглардан камгалап шыдавас. Эмчи тарылгазын сал-дырарда ада-иелер ажы-төлүнүн байдалының дугайында долу, шын медээни бээр ужурулуг. Чи-жээлээрге, өг-бүлениң аарып турар өске кежигүннеринин ду-гайында азы уруунун эйди шала изип, чөдүрүксеп турарын ыяла-ла дыңнадыр. Чүгө дизе тарыл-ганы чүгө кадык уруглар эртер, шала аарыксап турар кижиге са-лыр болза, бергедээшкыннер ту-руп болур.

Чаш кижиге 1 хар 8 айлыынга чедир баштайгы чугула тарылга-ларын ал кааптар. Оон чылдан чылче ооң саны немежи олурар. Ынчангаш тарыдары дээр-ге-ле, уругнуң мага-бодун янзы-бүрү аарыглардан камгалап турары дээрзин билип алза чогуур.

– **Хоорай уругларының төрүттүнүп турары хөй деп үстүнде демдегледирер, а өлүп хораарының талазы-биле бай-дал кандыгыл?**

– Уругларның өлүп хорап турарының талазы-биле бирги черде кемниг төрүттүнген чаш-тар, ийи дугаарында, уругнуң баштайгы хонуктарында нарын байдалы, үш дугаарында, чаштар-биле озал-ондак. Бичии кижинин мага-боду дыка хээр, ынчангаш аарыгның баштайгы демдектери билдинип келирге, дарый эмчи дузазын дилээр болза эки. Эмиг эмер төлге үстүкү тыныш ор-ганнарының аарыглары онза айылдыг, думчуу дунар болза, аксы-биле ол тынып билбес. Ава-зы уруун эмзирип чыткаш, удуй бергеш, долу, сүттүг эмилери-биле төлдүнү арнын дуй басып-тып болур. Сөөлгү үеде социал байдалы нарын өг-бүлелерде хөй чаштар төрүттүнүп турар. Арага-

Ноябрина Салчак, Кызыл хоорайның уруглар поликли-никазының улуг эмчизинин эмнээшкын талазы-биле ора-лакчызы, Россияның Медици-на эртемнеринин академия-зының Сибирь салбырының соңгу чүктүг медицина айты-рыгларының эртем-шинчилел институтунун эртем ажыл-дакчызы.

дары ижип алгаш, эзирек эм-зирип чыда удуй бергеш, уруун дуй басыпкан таварылгаларның түңнелинде, чаш кижилерниң амы-тынындан чарлып турары коргунчуг. Янзы-бүрү программа-ларның дузазы-биле күрүнениң деткимчезин алыр сорулгалыг эвес, а ие кижиге бодунга дээрн кү-зелдир-биле уруг бодарадырынга белеткенир.

2013 чылдың он айында Кызыл хоорайга 1922 уруг төрүттүнген, 22 уруг чок болган, оларның аразында 14 кижиге – бир хардан өрү назылыг уруглар.

– **Ажы-төлүвүстүн чемне-нилгезинин дугайында чүнү чу-гаалап болур силер?**

– Амгы үеде ажы-төлү-вүстүн чемненип турары шын эвес, европейжи чоннуң ыш-каш апарган. Ада-иелер уруг-ларының аайындан эртпейн, чипсы, кириешки, ролтон, кока-кола садып бээр. Олар кижиге кадыынга аажок хоралыг. Херээжен кижиге уруг боттан-дырарының бетинде-ле шын чемненип эгелээр болза эки. Ачазының канчаар чемненип турганы безин төлдүн кадыынга салдарлыг. Мындыг байдалдар-ны эртемденнер бадыткаан.

АВТОРДАН: ТР-ниң кадык камгалал сайыдының оралак-чызы Светлана Емельянович уругларның өлүп хораарының айтырыныче ниитилелдин кичээнгейин шыңгы ууганды-рар болза эки дээрзин демдегледир турар. 2013 чылдың 10 айында республикага 18 харга чедир 207 уруг амы-тынындан чарылган. Оларның 37 хуузу азы 1-ден 18 харга чедир 82 уругнуң 52-зи болдурбайн барып болур байдалдардан чок болган. Социал ажылдакчылар база бо талазы-биле чогуур хемчеглерни ап чорудары чугула. Иштиг-сааттыг иелер эр-те-дээр аңгы-аңгы аарыгларын эмнедир ужурулуг. Иштели бергеш, дарый эмчи бүрүткелинге турар. Амгы үеде халда-вырлыг аарыгларже анализти халас дужаап болур апарган. Тере-Хөл кожуунда тус черниң чагыргазының чарыгалы-биле келир үениң иштиг иелерин эмчи эртеринче Кызылга чедирер. Тожу, Барыин-Хемчик кожууннарында иштиг бол-гаш эмзирип турар иелерге аш-чемни тускайлап турар. Чам-дык кожууннарда эмчи, социал, шагдаа ажылдакчыларының өг-бүлелер-биле сырый ажылдап турарының түңнелин-де, чижээлээрге, Мөңгүн-Тайга кожуунда сөөлгү чылдарда бир харга чедир назынныг уругларның когаравайн турары өөрүнчүг.

Алдынай БАДЫ-ХОО.

ХӨГЖҮЛДЕНДЕ ҮЛҮГ-ХУУМ БАР

Хоочун библиотекарь, ам хүндүлүг дыштанылгада оор Серенмаа Норбуевна Маадыр-оол — «Шын» солунун чарлааны «Төрөөн чуртун төөгүп берем» деп мөөрейинге киржир күзелин илереткен баштайгы бижикчилеривистин бирээзи. Бодунун төрөөн сууру Кызыл-Мажалык болгаш төрөөн кожууну Барыин-Хемчиктин ооң караанга өзүп-сайзырап келгениниң болгаш ооң онзагай черлериниң дугайында мынчаар сактып бижээн.

Барыин-Хемчик кожуун — Тывавыстың база бир каас-чараш бойдус чурумалдыг черлериниң бирээзи. Ол — республиканың барыин талазында. Ында кадыр-берт тайга-сыннар, алгыг, делгем хову-шөлдөр, улуг-биче хемнер чаптылган. Барыин-хемчикчилер амгы үеде чаартылганы шынгаздып алкан, бедик көдүрлүшкүн-биле ажылдап, чурттап турар. Кожуунун чурттакчы чонунун ниити саны сөөлгү чизе-биле 125 муң ашкан.

Барыин-Хемчик кожуунун төвү Кызыл-Мажалык — мээң төрүттүнген суурум. Бөгүн ында 5 муң 300 кижиге чурттап турар. Кызыл-Мажалык 1929 чылда тургустунган. Төрөөн суурумга дараазында одуругларны бараалгаттым.

Кара чаштан ойнап өскөн
Кайгамчыктыг чараш суурум.
Кызыл-Мажалык
кырлаң-кырлаң хаяларлыг.
Кырындыва үне бергеш,
Кайгап, харап мага

ханып тургулаар мен.
Хоор сарыг дазыр шөлдөр,
дажыг хемнер,

Хоорай, суурлар адышта
дег көстүп келир.

Анай-хаактар Хемчик

дургаар
Аккыр-аккыр чыскаалыпкан
тургулаар.

Хектер үнү тааланчыг
чаңгылганган,

Хертек сынныг теректерлиг
өскөн черим.

Оолдун, кыстың ойнаар чери
Оргу шөлдүг чараш даавыс,
Чүс-чүс чылдар дургузунда
Чүрээмде сен,

Кызыл-Мажалык.

Мен өске бичии өөрүм-биле
деңге 50-60 чылдар үезинде Ты-
вага чаа-ла чаа амыдырал хөгжүп
эглээн эки үеде төрүттүнген
мен. Миннип келиримге-ле, суу-
рувуска чаа-чаа тудуглар, ба-
жың-балгат эмгежок немежил,
туттунуп турар чораан.

Эге класска өөренип чедип
кээримге, школаны чаа дерип,
каастап каан, ханаларында чу-
руктар, карталарны аскалал
каан боор. Ол школам ам чок,
бузуп каалкан. Ооң орнунга ам
чаа школа тудар.

Бистерни 5-ки класстан эге-
леп орус башкылар өөредип
эглээни дыка солун болган.
Ол башкылар Волгоград, Крас-
нодар дээн ышкаш улуг-улуг
хоорайлардан чедип келгилээн.
5-ки класска клазым башкызы
Светлана Александровна Эр-
тине турган. Ол — орус дыл
башкызы. Авазы орус, ачазы
— тыва. 8 класска өөренип ту-
рувуста башкывыс бир орус
оол-биле өгленип алгаш чоруй
барган, адын Светлана Алек-

сандровна Стремоусова дээр
чүве. Ол башкывыс чоокка че-
дир Кызылдың 1 дугаар школа-
зынга ажылдап турганын билир
мен. Мээң эң ынак башкым ол-
ла болгай.

Эмнелгеге ол үеде база-ла
орус эмчилер ажылдап турга-
нын сактыр-дыр мен. Ынчан
эмнелге каш борбак бажың
чүве, ам болза өкпе аарыглар
эмнелгези-дир ийин. Ооң чанын-
га бичии оран-савага божудул-
га бажыңы турган, авам мени
аңаа божан. Кызыл-Мажалык-
ты ынчан суур эвес, хоорай ди-
жир турдувус. Мээң сагымда
төрөөн суурум хоорай хевээр
артып калган.

1960, 1961 чылдар үезинде
Ак-Довуракка даг-дүгү болбаа-
зырадыр фабриканың тудуу
эглээн. Хемчик кежилдир

ынчан ийи үзүк черге ыяш көвү-
рүглер турган. Ол көвүрүглерни
бускаш, амгы бо көвүрүглерни
туткаш, байырлыг ажыдышкы-
нын эрттирип турганын көргөн
бис. Клазывыс башкызы Свет-
лана Александровна бисти ол
көвүрүглерге бо-ла экскурсия-
ладыр турган.

Чоорту суурувуска бажың-
балгат, албан организациялар
дыка дүрген немежил эглээн.
Ачам МТС деп черге ажылдап
турган (машина-трактор стан-
циязы). Ол кожуунун эң улуг
организацияларының бирээзи
турган, ажылдакчылары-даа,
ажылчыннары-даа дыка хөй:
инженерлер, механиктер, трак-
тористер, чолаачылар.

Канскиниң библиотека
техникумун дооскаш, ынчан-
гы Барыин-Хемчик райком
партияның библиотеказын-
га ажылдай берген мен. Ол
эрги райком турган бажыңда
ам шериг комиссариады бар.
Райкомнун чаа оран-савазынче
1974 чылда көжүп кирдивис.
Ооң чанынга В.И.Ленинге ту-
раскаал ажыдышкыны улуг
байырлал болуп турганын дыка
эки сактыр-дыр мен. Кызыл
галстуктарлыг пионерлер айы-
раң-каас чечектер-ле! Чоорту
ол тураскаал чанынга 15 аңгы
республикаларның туткарын
база тургускулалкан, хевирлиг,
чаражы-даа аажок чүве ийин.
Ол шөлдү кызыл-мажалыкчы-
лар Ленин шөлү дээр. Хамык-
ла байырлалдар аңаа эртер.

Ленинниң тураскаалын
«Дөң-Терезин» совхозтун кон-
торазының даштынга тургузар
бодоп, ооң парторугу Даржаа
Сайын-оолович Саая Ленинград
хоорайдан чагыттырып алган.
Абазага чедир демир-орук-би-
ле, оон Барыин-Хемчикке чедир
машина-биле сөөртүп эккеп ал-
ган ышкажыл. Ынчан Барыин-
Хемчик партия райкомунун бир-

ги секретары В.Чернов турган.
Бичии суурга баштыңының ту-
раскаалын тургускаш канчаар,
кожуун төвүнге тургусса дээш
Д.С. Саая-биле маргышкан-
дыр. Ынчалдыр чылдар эртип-
ле турган, Дөң-Терезинге 6 чыл
кадагалаттынып чыткан турас-
каалды райкомнун чаа оран-
савазы ажылгалга кирер дей
бээрге, кээп ооң баарынга тур-
гускан. Ам-даа ында турар.

Чүргүй-оол аттыг парк
сөөлүнде ажыттынды. Культур-
а килдизиниң ажылдакчыла-
ры ону аштап-арыглап, дерип,
каастап турар чүве. Ооң мур-
нунда, бис бичии турувуста улуг
көвүрүг ындынга парк турган.
«Веранда» база бар, аңаа аны-
яктар танчылаар, концерт-оюн
көргүзөр, дыка солун.

Эрги клуб аалчылар бажы-
ңының чанынга турган. Аал-
чылар бажыңын чаа тудупкан
турда, Ак сумузунун эң хөй
мал-маганныг Самдар-Кожай
дээрзи: «Бо бажыңны уругла-
рымга садып берген болзумза,
өртээ чеже боор чүве ирги?»
—деп айтырып турган дижир.
Чоннун чугаазы-дыр ийин, та
шыны, та оюн-баштаа чүве. Ол
үелерде улус бажың-балгат са-
дып ап деп чүве билбес. Хуу ба-
жыңнарлыг кижилер ховар.

1960-70-80 чылдар үезин-
де комсомол, партия ажылы
аажок диңмиттиг, солун чүве-
ле болгай. 1977 чылда партия
кежигүнү кижиге-дир сен дээш
кожуунун төп библиотеказын-
га ажылдаар кылдыр чоруткан.
Аңаа кээримге, тускай эртемниг
кадрлар шуут чок турду. Дээди
эртемниг, эге класстар башкы-
зы Анастасия Танчытовна-биле
кады ажылдап турдувус. Ажыл
дээнде карак кызыл, аажок эп-
тиг-эвилең кижиге боор. Чоорту
аныяктарны өөредип, кадрлар-
биле четчетелтинген бис.

1979 чылдың чайынында
клуб өрттенген соонда библио-
тека чок арткан бис. Уруг-
ларның уран чүүл школазынга
немей тудуг туткаш, библио-
текавысты ынаар көжүргөн.
Ол үелерде клуб, библиотека-
лар бичии, хензиг бажыңнарга
тургулаан, ол хиреде культура
ажылы чон аразынга кончуг чы-
мыштыг иш турган.

Барыин-Хемчик кожууну-
вустун адын төлөтти-биле
камгалап чораан культураның
хоочуннарының аттары бо: Ды-
рышпан Монгуш, Кара-Кат Оор-
жак, Эрес-оол Ооржак, Чойган
Көгел, Базыр-оол Хомушку,
Базыр-оол Ооржак, Сайын
Монгуш, Өпей Куулар, Чаш-оол
Куулар, Римма Сарыглар, Ман-
чын-оол Монгуш.

Сарыг шажынны нептередип
сайзырадырынга үлүүн кирип,
буян кылып, Бурятияның Ивол-
га хүрээзинге ажылдап чораан
Кенден Сарыглар башкывысты
чоргаарал-биле сактып ор мен.
Тоолчу Күжүгет Чөлбек, чурук-
чу Всеволод Тас-оол, Улустун
чогаалчызы Салим Сүрүн-оол,
шүлүкчүлөр: Антон Үержаа,

Зоя Намзырай, журналистер:
Алексей Бегзин-оол, Чкалов
Мандыынчы, Василий Хомуш-
ку — шупту Барыин-Хемчиктин
ат-сураглыг ажы-төлдери-дир.

Кызыл-Мажалык дааның ча-
нынга ынчан сүт заводу турган.
Сүттү аңаа хүлээп ап, лабора-
торлуг ажылдарны кылып,
сүттен өреме, үс, творогту бүдү-
рүп турган. 8 класс доосканым
соонда чайгы дыштанылгада
ачам мени аңаа ажылдадып ки-
рип каан. Сливкиден үс кылгаш,
ону савалааш, ясли-садтарже,
столоваяларже, садыгларже
чорудар. Ажылывысты орус
лаборант угбай хынаар турду.
Сүттү совхозтарның сүт-бараан
фермаларындан сүт сөөртүр
машиналар дажыглап эккээр.
«Бижиктиг-Хая», «Суг-Кажаа»,
«Адыр-Мажалык» дээш, өске-
даа сүт-бараан фермалары ын-
чан турган.

Бижиктиг-Хая. Кожуун
төвүнден 8 километр черде даг.
Суурнун адын база бо дагың
ады-биле адаан. Хаяларда би-
жиктер, аң-меңнерниң чурук-
тары болгаш Будда бурганның

Бижиктиг-Хаяда
кижи-көжээ

чуруктары бар. Суурже чоруп
орарга, ховуда даш кижиге-көжээ
бар. Шаанда улуг улус ону оюп
эртер, аңаа дегбес, чоокшула-
вас дижир. «Чок болган дайын-
чы кижиниң чевээ-дир, олче хол
айтып болбас» дээр чүве. Амгы
үеде ону ажык дээр адаанда му-
зей экспонаты кылып каан. Ону
чүгүле Тываның эвес, кады-кожа
республикаларның чурттакчы-
лары, Москва, Питерден безин
кээп сонуургап көрүп турар.
Эртемденнер бо кижиге-көжээни
300 чыл туруп турар деп тода-
раткан. Бөгүн аңаа барып көөр
болзунарза, эрткен-дүшкен чо-
румалдардан аңгыда, ыяп-ла
аңаа чүдүп-тейлээр дээш кээп
турар кижилер эмгежогун эске-
рип каар силер. Кижиге-көжээниң
солагай талакы багай кулаанга
(чирлип калган) сымыранып,
сагыш-сеткилин үлежи, ча-
жыттарын ажыдып, кежик-чол-
ду дилеп турары чажыт эвес.
Төөгүнүн тураскаалын ыдыктап,
чүдүп-тейлеп чоруурда багай

чүү боор харын.

Үттүг-Хая. Шаанда бо
же база тывалар үнмес тур
Амгы үеде ону ыдык черлер
бирээзи кылып, чон чүдүп,
леп турар апарган. Маңаа
йыын чон келбес дээр!

Шагда ачам сугнун чугаа
бичиимде дыңнаарымга, ма-
чаар чугаалажыр чүве: «А-
тыг кижиге чортуп олурарга,
даглар уундан сыртын аайы-
ле катай ырлаан-даа ыш-
ыглаан-даа ышкаш херээ
кижиниң үнү дыңналып
дээр».

Бир солун чүве — бо д
1929 чылда Отто Менхен-
фен деп англи эртемден
кээп чорааны. Ол сактыш
нында мынчаар бижип ту-
«Чоок-кавының чурттакчыла-
биле ужуражып чугаалажыр-
га, Европа чурттарындан мен
бир дугаарында маңаа кел-
хевирлиг-дир мен».

Бо эртемден 1894 чы
Австралияга төрүттүнген. 1
чылда социализмниң идея-
рынга сонургалы-биле
вет Эвилелинге чедип келг
Москваның марксизм-ленин
институтунга ажылдап кир-
1929 чылда Тывадан Чөөн
улустарының коммунистиг у-
верситетинге өөренип тур-
тыва студентилерге үде-
алгаш, маңаа кээп, шинчи
ажылдарын кылгаш, «Азия
Тываже аян-чорук» («Путеш-
ествие в азиатскую Туву») д
номну бижээн. Ол номну
рыкче 1931 чылда пар-
үндүргөн. Ол-ла номну 1992 ч
да англи дылга Лос-Анджелес
чырыкче парлап үндүргөн.
Ында Барыин-Хемчиктин
түг-Хаяже аян-чоруун биж-
дегледелдерин кириген бол-
турар. Бөгүн-даа Үттүг-
туризмниң бир онзагай че-
хевээр. Ылаңгыя часкы, чай
үелерде оон улус-чон үзүлбө

Шекпээр сумузунун дев
кээринде Суглуг-Ой аржаа
бар. Бо аржаанга шаандан бо
улус-чон чүс, дамыр аар
аскактаан кижилер кирип,
ненип чораан. Ол үелерде
шина-техника деп чүве б
эвес, ынчангаш чон аъттыг, т
гелиг, чадаг-даа чедип турган.
Барыин-Хемчик кожуун
девискээринде эм ойттарл
кат-тооруктуг, аржаан сугла
лыг черлер хөй. Эң ылаңгы
Хемчик хемнин унунда чыж
гананың хөйүн кайгап каар
лер. Ылаңгыя күзүн сывын
чадааш, черже халая бер
тургулаар чыжырганалар
чаражын, чаагайын чүү дээр!

Бөгүн төрөөн суурумну,
кожууну сактып ора, ка-
ажылдап чораан эш-өөрүм
бодоп, Кызыл-Мажалык
база Барыин-Хемчиктин өз
сайзыраанынга чоргаарлан
ханмас-тыр мен. Ында мз
база эш-өөрүмнүн үлүг-хуу
бар деп сеткилим өөрүп чор-
Серенмаа МААДЫР-ООЛ
Кызыл хоорай.

Чурукту «Тыва дептер»
деп номдан алган.

«АРАГАНЫҢ КЫРЫНГА ЧАМ ҮНЕР»

«Ажыг сугнуң» хайы бе?

Найысылал Кызылдың омур-хевирин ээнзирген, хоозураан, хос тудуглардан аңгыда, оларга дөмейлежи берген, сеткил-хөңнү хоозураан, арны-баны үвүрерип оңа берген, ыжык-селге, көк, шыймак, кирлиг-чуттук чоруур, оон эртсе, кудумчуда эң-не көскү черлерде ужуп калган чыдар арагачылар үрөп турары билдингир. Оларның хөй кезин херээжен чон болуп турары чүдөн коргунчуг. Сөөлгү үеде олар бөлүк-бөлүк болуп алган, улам көскү апарган хоорайның төвүндө көжүп чоруп турарын кижини канчап өскербес боор.

Өг-бүлениң от чаячызы херээжен кижини арага деп «ыт ишпес ажыг сугну» чүгө ижип чоруурул? Амыдыралдың дөңгөлчиинден чуглуп батса-батса, канчап оон дүвүндө келгенил? Ниитилел мындыг кижилер турбазын дээш кандыг хемчеглер алыр куржурлугул? Бо-ла айтырыгларның харызын тывар оралдажышкынывысты арагага алзып чоруур кижилерниң боттары-биле чугаадан эгеледивис.

«Тайып уजार, даянып турар»

Ондар, 45 харлыг, Кызыл

— Кажан мен анаа чурт-биле амыдырал чорумда бо амгы ышкыш байдалым алымга-даа, дүжүмге-даа бейн чораан. Ынчалзажок чуртталгам ала-чайгаар «чедип» келди. Мен ону ээн-даа мен. Амыдырал каржы «аажызы» мени дапкан. Салым-чолум чогу-барганынга эге дээрзинде ап-сыктап, амы-тынымга ижил шаг болдум. Оон дуга-да сактыр, чугаалаар хөңнүм Ам караам чажы безин чок. үндө чер кезип, тояп чо-умга, чүгле бодум буруулуг мени кым-даа албадаваан. мнүң салдынган чоруумга туржуп, күш четпейн барга-ол-дур ийин. Күштүг турган умза азы чанымга быжыг итиш турган болза, ажып бээр-даа турдум ыйнаан, билир.

наа чуртталганы күзевейн аар, бажың-балгаттыг, ажы-үг, кады чурттаан эштиг ксап чор мен. Эжим-өөрүм ам көргөш, танывас-даа, чаңгыс чаңгысклассчым танаан. Оон танывас арга-ок, школачы чорувуста-ла е биче сеткилдиг кижини. ыг-ла кончуг эжишкилер турбаан бис.

о чоокта бир катап авто-доктаамынга хүннээркеккө ып, албаарап олурумда адым адап турар кижини Караам ажыдыптарымга умда бир аныяк, чаражы уг херээжен кижини тур. аңаа бодаарга, ону шуут ададым. Ол менче көрүп ш, «чаңгысклассчың-дыр дээш адын адады. Оон кагдым. Мээң-биле хөй аразынга чугаалажырындан сунар хамаанчок, чанымга алгаш, чугаалажы бээр-де, эле бодум ыяды бердим.

Ол хевээр эки, дузааргак артып калган-дыр деп билдим. Мени байысаап-байысаап, орталанып көөрүн, эмнедип алырын сүмөлөп, анаа чуртталгаже эглирин сургады. Мен ону күзезимзе-даа, шыдавазымны шын сеткилимден чугааладым. Оон ол меңээ беш чүс акша сунарга, иштимде дыка алыксаан мен, ынчалза-даа арын-нүүрүм ынчан шын «ажылдаан», акшаны албазымга: «Чок болза, бир чем-ненир черге бараалы, чемгерип каайн» — дидир. «Мээң чанымга кылаштарындан эпчоксунмас сен бе» — дээримге, ол «чок» диди.

Ол ужуражылга соонда караам чажы чаржып бадып турду. Ынчалза-даа бо байдалымдан ам кажан-даа үнүп шыдаваас мен, күштүг күзел-соруум чок. Шензэн мен. Чаа-ла чер кезип, тояп эгелээримде чоок улузум мени эмнедип, сегидип, канчап турбаан дээр. Олар дыка кыс-кан, ынчалза-даа мен оларның меңээ экини күзеп турар сеткилин билбейн барганымдан ийик бе, хүлээп албадым.

Ол үеде меңээ бо ышкыш чуртталга дыка солун болган. Сактыр, бодаар чүүл-даа чок, чүгле хүнүң-биле чурттап чоруур сен. Мээң бо ышкыш амыдырал чоруур байдалым ниитилелге хора деп билип чор мен, ынчалза-даа канчаптар мен? Аныяктарга «Чүгле арага-дары-биле холбашпаңар» — деп чагыксаар-дыр мен. Ажыг-шү-жүг дээн ышкыш чуртталганың бергелеринге алыспайн, се-ңээ сунган дуза холундан хал-бактанып чорааш-даа болза, күштүг туттунуп үнгени дээр. «Тайып уजार, даянып турар» дээр болгай. Ылаңгыя аныяктар бот-боттарын деткижи, эжин кажан-даа кагайн, бергелерни кады ажып эртип алырга амы-дырал-чуртталгазы быжыг болур деп бодаар мен.

«Кырып калганым чаржынчыг-дыр»

Александра Маадыр, ава:

— Аас-кежиктиг чурттап чордум. Бистиң суур-нуң ол кудумчузунга ындыг чараш ыры-шоорлуг болгаш аалчылары хөй куда-даа оон мурнунда черле болбаан боор. Сактып келген санымда баарым ажыш кынныр, авам-ачам ынчан дириг, өөрүшкүлүү-даа аажок турдулар. Күдээзи-даа шевергин, чараш, бедик дурт-сынныг, менден черле карак салбас эр боорга, өөрүп турбайн канчаар кырган улус. Кудалары аажок экиргек, бай-шыдалдыг-даа улус болган. Ылаңгыя бээм ирейге, бөгүн дириг чораан болза, бичи-даа хомудалым чок. Кем чок, дыңнангыр, ажылгыр ашак чүве. Мээң уруум, оглум чаш турда оларынга аажок ынак, азыражыр чорду. А кунчуум сыр дедир аажы-чаңныг: оптуг-кажар, чугаазы хөй, орта кылган чүвези-даа чок, ол хиреде хамык төрөлдөргүлүн аай-дедир дужаал-ла турар, мындыг.

Баштайгы чылдарывыста уруг-дарыглыг апар-гыжевискө ийи бодувус аажок эп-найыралдыг, өөрүшкүнү, муңгаралды деңге үлежип, эш-өөрүвүс хөй, магалыг чурттап чордувус. Өм ишти база ажы-төлүвүскө өөрүп, оларынга ойнаарактар, идик-хеп аймаан эмгежоту эккээр турду. Эжик соктаар, кым чоор дээш ажыдыптарывыска узун моюнуг жираф бакылап кээрге, уругларым-биле девидеп, меңей берген бис...

Амыдырал чоорту аартал эгелээнин сактыр безин хөңнүм чогул. Акша-төгөрик үнмес, албан организациялар дүжүп турар аларган үе. Өм ээзи ажыл чок арткан. Мен куда соонда чылын ашаамны «Өөренип чорууйн» деп чадал каан мен. Чанындан ыратпаан. Ол ояар ажы-төл-биле халбактанчыр дээш олчаан дооскан эртем-даа чок, аар-саар ажылдар кылып чорумда назы-хар улгаткан.

«Мээң херээм-дир»

Анзат Дамдынчап. Элегес-Аксы суур:

— Араганың ажы кайда боор. Кижини ону ижерге, эки чүвеге чедирбес. Мен күрүнеге 40 чыл ажылдап бердим. Ажы-төлүмнү бут кырынга тургузуп, өглөп-баштаан бис. Өм ээзи чок болганындан бээр ийи чыл чедип тур. Суурумда бажыңныг мен, хүндүлүг дыштанылгаже үнгенден бээр 10 чыл четкен. Өм ээзи дириг турда бажыңывыска огород тарып, мал-маган тудуп, уй-нуктарывыс өстүржүп, эки-ле чурттап турдувус. Ажы-төл, уйнуктар өскөн, найысылалче чурттап, өөренири-биле көшкен. Менде чүү боор, хоорай-да таныжар эш-өөрүм-биле катчып, оларның-биле арагалап, хөөрежип турумда үе эрткени билдиртпес.

Бажыңга кижини чүнү канчаар боор, хүннүң-не туруп келгеш, ажылдаар эвес, хостуг мен. Ийе, мени өске кижилер кончуун бо кырган-аваның

Ынчалдыр амыдыралдың аар-бергежи, кунчуум кадайның: «Биске чеже азырадыр сен?!» — дээн аксы, ашаамның акша ажылдап эккээйн дээш Кызыл чоктааш, чиде бергени — араганы амзап эгелээнимниң эгежи чүве. Чыл ажып чорда төрелим болур улустан: «Сээң ашааң машина-балгаттыг бай кадай ап алган, Кызылда чындынадып чоруп турарын билбес кижини сен бе?» — дээн чугаа дыңнааш, назыным иштинде бир дугаар билбестедир иштим. А оон соонда та чеже катап ушкан-турганымны санап канчаар.

Улустуң чугаазы шын болган. Ашаам бай-шыдалдыг херээжен-биле эки чурттап чор. Оглу-вус, кызывыс база чоорту мени кагаш, ачазының чанында барган. Че, оларны чугаалап канчаар, студентилеп, сургуулдап турар улустуң адынга багай апаар. Канчап харын боттары борастанып школа доозуп алды ыйнаан күжүрлер, менден шагда хөңнү калган.

Чааскаан чоруурга, эш-өөр эвээш эвес боор чорду. Чугаалажы-чугаалажы кээривискө, салым-чолувус дөмей кижилер болур бис. Эрткен-барган чуртталганы сактып хөөрөшкөш, араганы каш-даа хондур ижилтер бис. Түңнелинде бажың-балгат, эт-хөреңги-даа чок артым. Суурга чүнү канчап олураар боор, эштерим мени Кызылче эдертип эккелген. Хоорайга чогул кижини таныыр улус бар эвес, тоовас-тыр мен, ижил-даа алган чоруурумга кымга кандыг херек боор. А суурга чованчыг-дыр, таныш-көрүш, дөргүл-төрөл чагып-сургап, сөглөп туруп бээр.

Хоорайга коргар чүвем-даа чок. Чаңгыс-ла сестип чоруур чүүлүм — эки чурттап чоруур демги ашак-даа кижини көрүп кааптарың-на. Коргуп кайын оон коргар ийик мен, арны-бажым өскерлип, кырып калганым чаржынчыг-дыр.

деп бодап турлар ыйнаан. Кижини ээн бажыңга чааскаан олураарга аажок берге чүве дийин. Маңаа эштерим-биле катчып, оларның бажыңыга чурттап тура, чааскаанзырал деп чүвени кижини ут-туптар. Мен уруг-дарыымдан чаштынар-дыр мен. Чүге дизе олар мени тыпкаш, дедир бажыңымче чедирип, сургап, «арагалаарын соксат» деп дилээрлер. Уругларым мени Кызылдың наркология салбырынга каш-даа катап чыттырып эмнеткен. Эмнеткен соонда, улуг дизе-ле, ийи неделя дургунда бажыңга турар мен. Аңаа кижини хостуг чаңнап, арагалаар дээрге, чаңгыс суурда шупту таныжар болур. Пенсиямны пластик карта-биле алыр мен. Ону Кызылда кайыын-даа уштуп ап болур. Ол дээрге мээң кызыл күжүм-биле ажылдап алган акшам-дыр, ону кайнаар, канчаар чарыгдаары — мээң херээм-дир.

«Аас-кежиктиг өг-бүлелер — шупту дөмей, а аас-кежик чок өг-бүлелер боттарыны-биле аңгы-аңгы» деп, Лев Толстой «Анна Каренина» деп сурагыг чогаалында айыткан болгай, шынап-ла, амыдыралдан эскерип чоруурга ындыг. Кадыкшыл, ынакшыл, ажыл-херек, ажы-төл бүргээн өг-бүлелерде — аас-кежик долу. А аас-кежик чок өг-бүлелерниң салым-чолу янзы-бүрү, бирээзи өскезинге дөмейлешпес. Ынчалза-даа сөөлгү үеде ындыг өг-бүлелерни бир-ле ниити, чаңгыс аай чылдагаан каттыштырып турарын эскерип болур — ол чүл дээрге, арага-дыр.

Үстүндө чугаалашканывыс ие-херээжен-нерниң салым-чолун ап көрээлиңер даан: араганың хайы эвес болза, оларга аас-кежиктиг чурттап болурунун барымдаазы турган ышкыжыл. «Кым-даа эвес, мен бодум бу-

руулуг мен» деп олар боттарының чаржынчыг байдалын билип турар. Ынчалза-даа оларга дуза, деткимче четпейн турары илден. Шынап-ла, ажыл-агый чок артып каарга-ла, амгы үеде кымга-даа херек чок апаары чажыт эвес болгай. Оон аңгыда херээжен кижиниң салым-чолунга эр кижиниң салдары улуг дээрзи чугаалашкан кижилеривистиң салым-чолундан көскү ышкыжыл.

Моон алгаш көөрге, ниитилел биле эр чон херээжен кижиниң аксының кежи дээш харысалгалыг болурун чедип алыры чугула эвеспе? А херек кырында амыдырал, ниитилел херээжен кижиге арагаже «дүлнү» бээр байдалды тургузуп турар ышкыжыл. Ону канчап эдип ап болур бис? Дем-биле шиитпирлеп, «муңгашталган» бо «балыг» айтырыгны сайгарып көрээлиңер, хүндүлүг номчукчу.

(Арынны солунуң социал-политика болгаш ниитилел амыдыралының килдизи белеткээн).

Байыр чедириншиктер

Эжиң-өөрүң, кады кыраан ынак эжиң,
Энерелдиг огуң, шупту
Ам-даа бистиң аравыска
Аралажып чоруулуңар.

Төрүттүнген хүнүң-биле!
Кызылдың 3 дугаар школазында эге класстар башкызы,
Россия Федерациязының өөредилгезинин тергини аттың эди-
лекчизи **Жанна Монгушовна ТРАСТЫН (Монге)** бөгүн юби-
лейлиг төрүттүнген хүнү. Ол — өөредилге шугумунга ажил-
даан чылдарында чүс-чүс чаштарны үжүк-бижикке өөредип,
мөзү-бүдүштүг аажы-чаңга кижизиткен улуг арга-дуржул-
галыг башкы. Ооң доостурган өөреникчилеринин аразында
башкылар, эмчилер, эрге-хоойлу ажилдакчылары дээш, кан-
дыг-даа мергежилдин кижилери бар. Ынчангаш эживистиң
үрө-түнелдиг ажилыңа чоргаарланып, дараазында одуруг-
ларны бараалгатывыс.

Ай-хүн чыраан өлчейлиг бо өртемчейге
Авыралдыг бурган чаян хүнүңерде
Аас-кежик, кадыкшылды, өөрүшкүнү
Алгал-йөрээп күзөвишаан,

Чаңгысклассчыларындан.

Бистиң ынак ачавыс, кырган-ачавыс **Владимир Сагаанович ООРЖАК** декабрь 13-те 60 харлаар.

Ол — комсомол, партия, профсоюз организациязының хоочун ажилдакчызы. Амгы үеде МУБ «Адарганның» даргазы.

Ада-өгбө угун салгаан ачылыг-ла ачавыс сен.

Ажыл-ишчи толтуг чаңың хүндүлээр бис.

Чагырыкчы, чолаачы деп бедик атка төлөпиг сен,

Аас-кежик, кадыкшылды күзеп тур бис.

Өөнүң ишти, уруглары, күдээлери, кенээттери, уйнуктары,
дуңмаларындан.

Чарлалдар

«Ай-Хээ» ательези чагыг-биле тускай хептерни даарал турар:

- школачы форма
- тыва национал хеп
- чаа чылда маскарал хептери
- кежээки каас платьер
- эр улуска костюмнар

— уруглар садтарыңа, ресторан-кафелерге, школа столоваяларыңа база өске-даа бүдүрүлгө, организацияларга эпиг (чагыкчының күзели-биле), чараш, быжыг ажилчын хептерни даарал турар.

Харылзажыр телефоннары: 8-923-549-24-64, 8-923-555-77-69, 8-933-314-30-99.

2013 чылдың декабрь 14-те 12 шакта Тере-Хөл кожуунуң чагырга даргазының шаңна-
лы дээш «Сүбедей» спорт өргээзинге национал тыва хүрешке маргылдаа болуп эртер.
Көрүкчүлери сонуургап келиринче чалап тур!

ИП Альдемиров А.В. ОГРН 311434511700141 Товар сертифицирован.

Меха "Глория"

г. Киров

скидки до 20%

Ждем Вас с 10.00-19.00

Кредит! Рассрочка на 6 мес. без переплаты

Шубы и шапки из натурального меха по ценам производителя

11 декабря - Каа-Хемский РДК с. Сарыг-Сеп

13 декабря - ДК им. Марка Оюна г. Туран

14,15 и 16 декабря - ДК им. К. Сагды г. Ак-Довурак

17 и 18 декабря - ДК им. О. Намдараа с. Сызыл-Мажал

* (Кредит и рассрочку предоставляет ОАО ОТП Банк Лиц. № 2766 от 04.03.01)
Сроки действия акции спрашивайте у продавцов-консультантов

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию муниципального района Сут-Хольский кожуун поступило заявление от гражданина Российской Федерации **Монгуш Арат Борисовича** № 417 от 27.11.13 г. о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:09:0401023, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский район, село Суг-Аксы, улица Хемчик, дом 3 с общей площадью 1147 +/- 8 кв. м в аренду на 3 (три) года для индивидуального жилищного строительства из категории земель населенных пунктов.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация муниципального района Сут-Хольский кожуун принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: 668150, Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский кожуун, с. Суг-Аксы, ул. Бурбу, д. 16, телефон 83944521146.

Главный специалист администрации Сут-Хольского кожууна по земельным и имущественным отношениям **Ч. МОНГУШ**

«СӨГЛЭЭН СӨС – КЕРТКЕН БЫЯШ»

(ШАГАР-АРЫ)

Өрү дээрде, ие черде — бурганнарым!
Өргүн чонум аразында кады чурттаан,
Өбөлөрүм өзүн эргээн, ханы дамчаан
Өргээ өөнге төрүттүнген оглу-дыр мен.

Каш янзы төрөл дамчаан сүзүктөрлиг,
Кайы шагдан хажыттынмас сагылдарлыг,
Каш ада ажыгылаан өбөлөрүм
Ханда сиңген арыг шынын сагып чор мен.

Амыдырал-чуртталгага чүү-даа турар,
Ажыг биле өөрүшкүнү көрүп өстүм,
Ада-ие каңнап кааны тура-соруум,
Ажып эртип тамылардан уштуп чорду.

Ава чаян мага-ботта сиңип кирген
Аажы-чаңым, бүдүжүмнүн хүндүткели,
Арбан чоннуң аразыңа алдар адым
Артал болбас ада-ием чагылары-дыр:

«Аар чүүк-даа ажил-биле тутчуп тургаш,
Ажыг дерлер төгүлзе-даа, сыныш дивейн,
Арыг-шыныч сеткилицни хомудатпайн,
Арат-чоннуң хүндүткелин чаалап ал дээр.

Ажыл-иш дээш төккен дерин хилис барбас,
Аас-кежик ала-чайгаар бүргөп келир.

Адааргактар хажызындан халдаза-даа,
Арыг-шыныч ажил-херээң тиилеп үнер!

Агаардан кээр кежик-биле байыргаксаан
Арын-нүүрүн ышкынганнар кайы көвей.
Арыг-шыныч сеткили чок авыастыглар
Албан-ажыл сандайларын ээлептерлер.

Бөдүүн чоннуң күжү-биле дерип кылган
Бүдүрүкчү ажил-иштер сандараза-даа,
Бүдүү сорган акшалар-ла төктүп турза,
Бүрүн эрге ээлээннерге ажы чүл аан.

Хөйүнү күжүн каттыштырган ажил-иште
Хөреңгитен, чымчак сандай ээлээннер,
Кажан бир-ле, эриктерлиг аяа долуп,
Халас кежик, хырыннарын чара тептер.

Арыг шын дээш турушканнар кажанда-даа
Алдар-ады ие черден эстип читлес.
Акша сүрген авыастыг баяатаннар
Ады өлүп, ада-чуртун бужартадыр.

Сөглээн сөзүн чоннуг черге шынзытканнар
Чолдуг ижи төрөөн чуртун алдаржыдар!
Төре херээн сайзыраткан буянныглар
Төөгүге изи артып, балаттынмас!

Сарыг-оол САНЧ
Кызыл хоор

Меховая королева г. Киров

16, 17, 18 декабря с 9-18 ч. в ДК г. Чадан.
19, 20 декабря с 9-18 ч. в с. Сарыг-Сеп.

ЯРМАРКА МЕХОВЫХ ИЗДЕЛИЙ

Нутрия, норка, мутон
Пуховики, головные уборы

Огромный выбор осенних курточек от производителя!

РАССРОЧКА И КРЕДИТ
от ЗАО «Альфа-Банк» ИНН № 1326 от 03.01.93

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
ямызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35,
редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы —
2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нинител-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05.
Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-нини
амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама,
чарлал килдизи — 2-18-10, сот.тел.: 8-923-383-78-88. Тел/факс (394-
22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7393. Чагыг 144. Номери парлаггаже дузагааны: график
езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникацияла
адырыңа хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы
биле эргели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн. Херечилелдин
дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлааттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияны
туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары
дыннадылары дээш авторлар боттары харыылаар.